

Με αφορμή το άρθρο της Ida Haugsted «Τα κτήρια της δούκισσας της Πλακεντίας»

Στο άρθρο της «Τα κτήρια της δούκισσας της Πλακεντίας στην Αθήνα», Αρχ., τεύχ. 29 Δεκ. 1988, η ιστορικός της τέχνης Ida Haugsted διατυπώνει την άποψη ότι ο αρχιτέκτονας που έκτισε τα Ιλίσια, τη Ροδοδάφνη, τη Μαιζονέτ, την Πλεζάν και τον Πύργο στη δεκαετία του 1840 πρέπει να είναι ο Δανός Χριστιανός Χάνσεν και όχι ο Έλληνας Σταμάτιος Κλεάνθης, όπως μέχρι τώρα πιστεύαμε. Την άποψη αυτή στηρίζει ουσιαστικά σε δύο ντοκουμέντα. Το πρώτο είναι μια παραπομπή από το «ημερολόγιο» της Hanne Winstrup, αδελφής της γυναικας του επιμηρίου των ανατόρων Asmus Heinrich Friedrich Luth, Christiane Luth¹, στην οποία αναφέρεται ότι αρχιτέκτονας της δούκισσας ήταν ο Χρ. Χάνσεν, ο οποίος έκτισε γι' αυτήν μια βίλα στο Πεντέλι. «Όπως όμως και η ίδια η Haugsted αναφέρει στον πρόλογο του άρθρου της στην Αρχαιολογία και η Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν σαφώς διευκρινίζει στην εισαγωγή του βιβλίου της *Λυτ «Μια Δανέζα στην αυλή του Όθωνα»*, το ανέκδοτο αυτό χειρόγραφο της Winstrup δεν είναι ημερολόγιο, αλλά αναμνήσεις της από την παραμονή της στην Ελλάδα τη χρονική περίοδο 1839-1852, τις οποίες κατέγραψε ηλικιωμένη πια, στο 70 της χρόνια, στη Δανία το 1884 και το 1889. Η εγκυρότητα, επομένως, μιας τέτοιας πηγής δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί απόλυτα αξιόπιστη. Ακόμα όμως και αν αυτή είναι σωστή, η Winstrup μιλάει για μια και μόνη βίλα και όχι για το σύνολο των ιδιοκτησιών της δούκισσας. Το δεύτερο, σημαντικότερο στοιχείο στο οποίο στηρίζει την άποψή της η Δανέζα ιστορικός είναι μια επιστολή της ίδιας της δούκισσας της Πλακεντίας προς τον σύζυγό της, με ημερ. 16 Ιουνίου 1846. Πρόκειται για τη γνωστή επιστολή, τη σχετική με το επεισόδιο της Πεντέλης με τον Μπίμπιστ², όπου, όπως πολύ σωστά παρατηρεί η Ida Haugsted, το σημείο το σχετικό με τον αρχιτέκτονα έχει διαβαστεί λανθασμένα μέχρι σήμερα ως *Foultzouer* ή *Gouzaris Denain*, ενώ η δούκισσα σαφέστατα γράφει *mon architecte danois Hansen*³.

Και το δεύτερο όμως αυτό πειστήριο δεν νομίζω ότι αρκεί για να ανατραπεί η μέχρι σήμερα επικρατούσα άποψη ότι αρχιτέκτονας των μεγάρων της δούκισσας είναι ο Μακεδόνας Κλεάνθης, μα και σε άλλη, προγενέστερη επιστολή της, με ημερ. 11 Οκτ. 1839, με την οποία ζητά να αγοράσει γη και νερό από τους καλόγερους της Μονής Πεντέλης, γράφει ότι σκοπεύει να κτίσει εκεί τον τό-

φο της κόρης της και το δικό της, καθώς και ένα καστέλο με κήπο. Αναφέρεται δε ότι με το θέμα αυτό θα διασφραχθεί ο αρχιτέκτονας κ. Κλεάνθης⁴. Το πότε ακριβώς γνωρίστηκε η δούκισσα της Πλακεντίας με τον Κλεάνθη δεν είναι γνωστό. Πιθανότατα όμως η γνωριμία αυτή χρονολογείται από το 1830, όταν η δούκισσα ήρθε στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκε για ένα μικρό χρονικό διάστημα στην Αίγινα, όπου κατοικούσε και ο Κλεάνθης. Ίσως δε σ' αυτόν να οφείλεται και η απόφαση της δούκισσας γ' αγοράς κτήματα στην Αθήνα. Το όνομα της δούκισσας περιλαμβάνεται στον κατάλογο των ονομάτων εκείνων που αγόρασαν οικόπεδα στην Αθήνα ήδη από το 1830⁵, όταν, με το πρωτόκολλο του Λονδίνου, η Ελλάδα κηρύχθηκε ανεξάρτητο κράτος. Είναι γνωστό ότι τον Ιανουάριο του 1831 ο Καποδίστριας επισκέφθηκε την Αθήνα συνοδευόμενος από τους αρχιτέκτονες Κλεάνθη και Schaubert⁶, στους οποίους και ανέθεσε την αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης και τη μελέτη του σχεδίου της νέας πόλης⁷. «Ήδη δε από τον Ιούλιο του 1831 ο Κλεάνθης είναι πλέον μόνιμος κάτοικος Αθηνών.

Μια ένδειξη που συνηγορεί με την άποψη ότι στις αγορές των οικοπέδων της δούκισσας στην Αθήνα συμβουλευτικό ρόλο πρέπει να έπαιξε ο Κλεάνθης, είναι ότι πολλές φορές, όπως στην περίπτωση του οικοπέδου της δούκισσας στην πλατεία Λουδοβίκου ή στην περίπτωση των Ιλισίων, τα οικόπεδα της δούκισσας συνορεύουν με εκείνα του Σταμ. Κλεάνθη⁸. Οπωσδήποτε δε ο Κλεάνθης έκανε τις διαπραγματεύσεις της αγοράς γης στην Πεντέλη.

Ένα άλλο στοιχείο, που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι ο Σταμ. Κλεάνθης είναι ο αρχιτέκτονας των μεγάρων της δούκισσας, είναι ότι τα περισσότερα από αυτά είχαν ήδη κτισθεί το 1846 που γράφτηκε η επιστολή που αναφέρει τον Hansen ως αρχιτέκτονα της. Τα Ιλίσια είχαν σχεδόν τελειώσει το 1843⁹, καθώς και η οικία Röser¹⁰ κοντά σ' αυτά, ενώ, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Buchon που επισκέφθηκε την Πεντέλη στα τέλη του 1840, το Καστέλο είχε προχωρήσει. Το καλοκαίρι του 1841 η δούκισσα κατοικούσε ήδη στη Maisonnette, που φαίνεται ότι χτίστηκε πρώτα, ώστε να μπορεί να παρακολουθεί τις οικοδομικές εργασίες στο Καστέλο, που κόντευε να τελειώσει. Τελικά το Καστέλο, όπως και η Touelle, παρέμειναν ημιτελή¹¹.

Την ίδια μαρτυρία δίνει και ο Γερμανός

αρχαιολόγος Welcker, ο οποίος αναφέρει μάλιστα ότι το Καστέλο χτιζόταν σε «γοτθικό ρυθμό», άγνωστο στην Ελλάδα. Και στην παρατήρηση αυτή στέκεται και η Ida Haugsted για να επιβεβαιώσει την άποψή της ότι το κτήριο είναι έργο του Chr. Hansen. Αλλά ακόμα και αν παραβλέψουμε ότι το οεγκόρυφο τόξο δεν ήταν άγνωστο στην Ελλάδα (το συναντάμε, εκτός των άλλων, και στην κοντινή Μονή της Πεντέλης και στους τρεις χώρους του πρώτου επιπέδου της οικίας Κλεάνθη-Schaubert¹², στην οδό Θάλου, που επικρινώμενος μεταξύ τους με οεγκόρυφα τοξωτά ανοίγματα με θολίτες από πελεκημένο πωρόλιθου), δε χρειάζεται νομίζω να υπεβυσμιόσουμε ότι ο Κλεάνθης είχε σπουδάσει στο Βερολίνο, κοντά στον Σίνκελ, και επομένως όχι μόνο γνώριζε αλλά είχε μελετήσει τη γοτθική αρχιτεκτονική. Δεν θα πρέπει δε να παραβλέψουμε το γεγονός, που η ίδια άλλωστε η συγγραφέας του άρθρου αναφέρει, ότι δηλ. ο Welcker συνάντησε την ίδια εκείνη μέρα στην Πεντέλη τον Κλεάνθη. Σε ένα άλλο σημείο του άρθρου της η Ida Haugsted γράφει ότι ο Χ. Χάνσεν εργαζόταν για τη δούκισσα κατά το χρονικό διάστημα 1840-47, χωρίς όμως να τεκμηριώνει την πληροφορία αυτή. Αντ' όσο τουλάχιστον είμαι σε θέση να γνωρίζω, από την ιστορικό-αρχαιολογία κ. Κρίστενσεν-Παπανικολάου¹³, που επιμελείται έκδοση σχετική με την αλληλογραφία του Hansen στο χρονικό διάστημα 1833-1842, πιθανόν δεν αναφέρει κάτι παρέρωτο, ούτε αργότερα, το 1857, όταν σε βιογραφικό κείμενο σχετικά με την αρχιτεκτονική του δράση στην Ελλάδα, αναφέρεται σε άλλα έργα του, όπως το Οφθαλμιατρείο, το Πανεπιστήμιο κ.ά. Και θα μπορούσε κανείς ίσως να δεχθεί ότι δεν αναφέρεται στη Maisonette ή στην Plaisance, γιατί τα θεωρεί έργα μικρής κλίμακας, κάτι παρόμοιο όμως δεν μπορεί να λεχθεί για τα μέγαρα των Ιλισίων και της Ροδοδάφνης.

Οπωσδήποτε θα πρέπει να παραθεχθούμε ότι οι πληροφορίες που έχουμε για την αρχιτεκτονική δράση του Στ. Κλεάνθη είναι λίγες και σε μεγάλο βαθμό ατεκμηρίωτες, μέχρι στιγμής τουλάχιστον. Οι περισσότερες στηρίζονται στο σημείωμα του Δ.Γ. Καμπούρογλου¹⁴ «Η Δούκισσα της Πλακεντίας» και στις δύο μικρές μελέτες του Κ. Μπρίρη¹⁵ και του Β. Βακά¹⁶. Τις ίδιες πηγές χρησιμοποιεί σχετικά με τα Μέγαρα της δούκισσας και η «Όλγα Φουντουλάκη¹⁷ στη μονογρα-

φία της τη σχετική με τον Μακεδόνα αρχιτέκτονα.

Μια σημαντική μαρτυρία σχετική με τον αρχιτέκτονα των κτηρίων της Πεντέλης θεωρώ αυτή του Δ. Σκουζέ²⁶, άμεσου απογόνου της Ελένης Π. Καψάλη-Σκουζέ²⁷, μιας από τις δύο νεαρές κόπες που είχε προσλάβει η δούκισσα ως συνοδούς της. Δύο άλλες από τις συνοδούς της δούκισσας παντρεύτηκαν στενά οικογενειακά πρόσωπα του Σταμ. Κλεάνθη, η Ρόζα Μπότσαρη²⁸ του Γεώργιου Καρατζά, και η Παναγιώτιστα Μαυρομιχάλη του Εδελφού της πρίγκιπα Ιωάννη Καρατζά. Ίσως αυτό να είναι ένα ακόμα ενδεικτικό στοιχείο των σχέσεων της με τον Κλεάνθη.

Σύμφωνα με τον Σκουζέ, η δούκισσα «παρήγγειλε δι' αλληλογραφίας εις τον Κλεάνθη να της έτοιμάσει ένα σπίτι εις απόστασιν ὤρων ἀπὸ τῆν πρῶτευοῦσα». Το σπίτι αυτό, σύμφωνα πάντα με τον Σκουζέ, είναι η Maisonette. Μετά το θάνατο της δούκισσας, ένα μέρος της περιουσίας της, καθώς και η Maisonette, ἤρθε στην ιδιοκτησία της Ελένης Καψάλη-Σκουζέ. Το 1960 η Maisonette αγόρασε η κ. Ελένη Βλάχου-Λουδρά. Κατά τις επισκευές²⁹ βρέθηκαν τότε μέσα στο κτήριο τα ανυπόγραφα σχέδια μιας κατοικίας³⁰ (κατόψεις ισογείου-ορόφου και πρόσοψη) που πρωτοδημοσίευσε η Φουντουλάκη και αναδημοσίευσε στο ἄρθρο της η Haugsted. Μαζί με τα σχέδια αυτά βρέθηκαν και δύο μικρά τετράδια, προσχέδια, θα λέγαμε, εγχειρίδιου αρχιτεκτονικό. Το ένα από αυτά έχει γραφεί από τον Στ. Κλεάνθη. Σύμφωνα με τη Φουντουλάκη, το τετράδιο αυτό ἔγραψε ο Κλεάνθης στην Αίγινα, όταν διάβαζε «θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς» τα παιδιὰ του ορφανοτροφείου που είχαν κλίση στην τέχνη³¹.

Η άποψη ότι ο Κλεάνθης και ο Schaubert διδάξαν στην Αίγινα σπρίτζεται στο διάγραμμα αρ. 1079, 2277/1830, που συνοδεύει το υπ' αρ. 1885 αντίστοιχο διάγραμμα με το οποίο διορίζονται οι δύο αρχιτέκτονες «Αρχιτέκτονες της Κυβερνήσεως» και καθορίζει τις υποχρεώσεις τους.

Ο ίδιος όμως ο Κλεάνθης, σε επιστολή του προς τον Μουστοξύδη με ημερ. 30 Μαΐου 1831, το αρνείται³². «Νά διδάσκωμε ὁμῶς τοὺς ἐφοβῶν ἐκ τῶν ὑποτρόφων τοῦ ὀρφανοτροφείου δὲν ἐδάσκωμεν ποτὲ καμμίαν ὑπόχρεωσιν. Καὶ τουναντίον καθὼς δὲν σὰς λαμβάνῃ, κύριε Πρόεδρε, τοῦτο ἰδόντες εἰς τὸν Διορισμὸν μας τὸ ἄρθρον τοῦτο. Σὰς εἰπομέναις δὲν δεχόμεθα τὸ ἔργον τοῦτο καὶ ἰὺν εἰναι μόνον νὰ δικαιολογηθῇ ἡ μισθοδοσία».

Περισσότερο πιθανό φαίνεται να ἔγραψε τις σημειώσεις αυτές ο Κλεάνθης το 1838, για να χρησιμοποιηθούν στο Βαδ.

Γυμνάσιο της Αθήνας για το μάθημα της Ιχνογραφίας. Γνωρίζουμε³³ ότι η δούκισσα της Πλακεντίας δώρισε στο Γυμνάσιο το Δεκέμβριο του 1838 δειγμάτια Ιχνογραφίας για 12 μαθητές. Τα δείγματα αυτά, καθώς και διάφορα σχεδιαστικά ὄργανα (εργαλεία) ζήτησε και πήρε δύο χρόνια ἀργότερα, την άνοιξη του 1840, ο Τσέννερ για να τα χρησιμοποιήσει στο «Κυριακὸν Σχολεῖον» καὶ δυστυχῶς χάθηκαν³⁴. Ίσως, λοιπόν, τα δύο αυτά τετράδια που βρέθηκαν στη Maisonette να ἔχουν σχέση μ' αυτή τη δωρεὰ της δούκισσας.

Σχετικά δε με το σχέδιο που βρέθηκε μαζί τους, και που η Ida Haugsted θεωρεῖ πιθανὸ προσχέδιο της Maisonette, δὲν νομίζω ὅτι ἔχει καμιά σχέση με αὐτὴ. Ο καθηγητὴς της Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο του Yale Vincent Scully³⁵ αποκλείει να πρόκειται για προσχέδιο της Maisonette, θεωρεῖ δε πιθανόν ὅτι πρόκειται για σχέδιο του Κλεάνθη για κάποιο ἄλλο σπίτι της δούκισσας, που πιθανότατα δὲν χτίστηκε ποτέ. Αντίθετα, ο Τραυλὸς πιστεύει ὅτι το σχέδιο δὲν ἦταν του Κλεάνθη. Δὲν αποκλείεται να πρόκειται για προσχέδιο τῆς οικίας Röser³⁶.

Οπωσδήποτε, εκείνο που είναι φανερό είναι ὅτι πρόκειται για αἰτική κατοικία και ὄχι για βίλα σε προάστιο. Ο γραφικὸς χαρακτήρας θα μπορούσε να είναι του Κλεάνθη, παρόλο ὅτι, ἀπ' ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, δὲν ἔχει βρεθεῖ ἄλλο χειρόγραφο του Κλεάνθη στη γαλλικὴ γλώσσα. Ὅσα μέχρι τώρα ἔχουμε εντοπίσει είναι γραμμένα ἢ γερμανικά ἢ, τα περισσότερα, ελληνικά. Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ὅτι η κυρία εἰσοδος της κατοικίας βρίσκεται ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς αὐλῆς, ἐνῶ μια δευτέρη, μικρότερη εἰσοδος ἀνοίγεται στο ἐνὸς πέρασμα που ὁδηγεῖ ἡ ἀπὸ τὴν πλευρὰ του δρόμου εἰσοδος στην ιδιοκτησία. Η δευτέρη αὐτὴ πόρτα βγάζει απευθείας ὁ ἐνὰ ἄνω γραφείου. Το χαρακτηριστικό αὐτό, το να μὴ γίνεται θηλάδι ἡ εἰσοδος τῆς κατοικίας απευθείας ἀπὸ το δρόμο ἀλλὰ μέσα ἀπὸ ἕνα σκεπαστὸ φαρδύ διάδρομο που ἀνοίγεται προς τὴν αὐλή, είναι κάτι που συναντᾶται στο παλιὸ ἀθηναϊκό σπὴτι τῆς τουρκοκρατίας, που ἐπιβίωσε καὶ στην ὀθωνικὴ περίοδο, χωρὶς ὁμῶς τελικὰ να επικρατήσει. Πρόκειται για τυπικὸ ἀθηναϊκὸ γνώρισμα, που ἔχει ἄμεση σχέση με τὸν τρόπο ζωῆς στις χώρες τῆς Ανατολῆς (κλειστός ἰδιωτικὸς χώρος ἀπομονωμένος ἀπὸ το δρόμο) και που μᾶλλον ὁδηγεῖ σε Ἐλληνικὴ ἀρχιτέκτονα. Σε κανένα πάντως ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἔργα του Κλεάνθη δὲν ἔχουμε συναντήσει παρόμοια λύση. Το σίγουρο είναι ὅτι ὅλα τὰ μέχρι τώρα τεκμήρια που ἔχουμε τόσο για τὸν Hansen ὅσο και για τὸν Κλεάνθη σχετικὰ με τὰ κτήρια τῆς δούκισσας, εκτός

ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς που ἀναφέρει ο Δημ. Σκουζές σχετικὰ με τὴ Maisonette που ἔκτισε ο Κλεάνθης ἀποτελοῦν, θα λέγαμε, ἐνδείξεις παρὰ ἀποδείξεις. Οι περισσότερες πάντως ὁδηγοῦν στο συμπέρασμα ὅτι ο ἀρχιτέκτονες τὸς είναι ο Κλεάνθης. Δὲν είναι ὁμῶς καθόλου ἀπιθανὸν ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ να σχεδιάστηκαν ἀπὸ τὸν Κλεάνθη καὶ να τελειώσαν κἄτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη του Hansen. Δὲν είναι λίγα τὰ κτήρια αὐτῆς τῆς περιόδου στα ὁποῖα ἐργάστηκαν περισσότερο ἀπὸ ἕνας ἀρχιτέκτονες³⁷. Είναι ἄλλωστε γνωστὸς ὅτι ο φιλικὸς σχέσηος τῶν δύο ἀνδρῶν, οι ὁποῖοι μάλιστα για ἕνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα συγκοιτούσαν στὴν οἰκία Κλεάνθη³⁸, στην Πλάκα.

Τέλος, θα θῆλα να κάνω μερικές διορθώσεις στο κείμενο τῆς Ι. Η. Στὴ σελίδα 73 ἀναφέρεται ὅτι ο Hansen ἐκτίε το 1839 ἕνα σπίτι για ἕναν Ἀμερικανὸν ἐκατομμυριόχο, πιθανόν τὸν Τζον Χιλ. Εἰδὼ, προφανῶς, πρόκειται περὶ λάθος τοῦ μεταφραστῆ. Ἀναμφίβολα, ἡ συγγραφεὺς χρησιμοποίησε τὴ λέξη missionnaire — ἐραπόστολος, που πρέπει να ὑπῆρχε στο κείμενο και πὺ ἀντικαταστάθηκε στὴ μεταφράση με τὴ λέξη millionaire — ἐκατομμυριόχος. Είναι γνωστὸ ὅτι το ἕνα τὸν Ἀμερικανὸν John και Frances Hill ἔβθασαν στὴν Ελλάδα το Δεκέμβριο το 1830 ὡς μέλη τῆς ἀμερικανικῆς ἐραποστολῆς. Ὑστερὰ ἀπὸ ἕνα μακρὸ διάστημα παραμονῆς τὸς στην Τῆνη, ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Αθήνα, ὁπου ἱδρυσαν, μαζὶ με τὸν ἐπίσκοπ Ἀμερικανὸ ἐραπόστολο King, ἀλληλοδιδασκατικὸ ἀρρῶν καὶ θηλέων.

Το 1833 ἔκτισαν σε οἰκὸπεδο που ἀγόρασαν ἄπλα στην πύλη τῆς αγοράς τῆς «Ἀκαδημία-Αποκατάστημα τῆς Ἀδελφότητας Νέου Γιορκ Ἀμερικῆς»³⁹. Ἀργότερα, κἄτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἀθηναϊκῆς κοινῶνς, το Ζεύγος Χιλ ἱδρῦσε καὶ ἰδιωτικὸ σχολεῖο στην Πλάκα, στὴ γωνία Ναυάρχου Νικολάου καὶ Θουκυδιδῆ⁴⁰. Το σχολεῖο στεγνάστηκε στην κατοικία του Ἄγγλου Charles Bracebridge⁴¹ με ἐνοίκιο. Ἀργότερα ο Χιλ ἀγόρασε το κτήριο και ἀνεθῆσαν στον Χ. Χάνεν τὴν ἐπέκτασή του.

Θα πρέπει ἐπίσης να ποῦμε ὅτι ο Χ. Χάνεν⁴² δὲν προσελήφθη ὡς ἀρχιτέκτων τῆς Βασιλικῆς Αὐλῆς ἀλλὰ στὴ Τεχνικὴ Υπηρεσία του υπουργοῦ των Ἐσωτερικῶν με βαθμὸ γραμματέα Β' τάξης και με μισθὸ 180 δρχ. το μήνα.

Μάρω Καρδαμίτσιου-Αδάμη

Σημειώσεις
1. Χριστιανὸς Αὐτ. Μια Δανάη στην αὐλή του Ὀθωνα. Μετάφραση-Ἐπιμύνη-Σχόλια Ἀριστείδου Παναγιώτου-Κρίστου. Β' ἔκδοση, Ἐριθρ. Αἴθρ. Αθῆνα 1988. Ἐισαγωγή σ. 14.

2. Η Χριστιάνη Φιου-Λιτ ήρθε στην Αθήνα με τον άνδρα της Α. Αιτο το 1839, όταν ο τελευταίος διορίστηκε προνομικός κέρως της προτεσταντικής βασιλικής Αμυλιάς. Μαζί της ήρθε και η αδελφή της Χάνε, αρχιτέκτονα σύζυγο του αρχιτέκτονα Α. Βινστρουέ. Στην Ελλάδα οι δύο αδελφές έμειναν 13 χρόνια, μέχρι το 1852.

3. Δ. Γ.ρ. Καμπούρογλου, Η Δοκίμηση της Πλακεντίας, Μελέτες και έρευνα. Εν Αθήναις 1927, σσ. 319-323.

4. Γενικό σχέδιο Βιβλιοθήκη, Αθήνα Μς 112. Στο φάρο της 1η αναφέρεται ότι ο γράμμαρίσιος στο σχέδιο Μς 232 (Archives Skouze-Girapatis), όπου βρίσκεται το ανυπόγραφο σχέδιο που βρέθηκε στη Μαισониε και τα δύο τετράδια-εγγράφια αρχιτεκτονικής. Προφανώς πρόκειται για παραγραφή.

5. Δ. Γ.ρ. Καμπούρογλου, ορ. cit., σσ. 269-70.

6. Ενν. Εφεμερίδ.

7. Δ. Γατσούλου, Εστία, 22 Ιουλίου 1934.

8. Σχετικά με το ταξίδι των δύο αρχιτεκτόνων στην Αθήνα και την ανάθεση του έργου της αποτύπωσης της υπάρχουσας κατάστασης της πόλης και της μελέτης του σχεδίου πόλης της Αθήνας σ' αυτούς από τη 1.Α. Καποδίστρια, έχουν βρεθεί αρκετά νεότερα στοιχεία τα οποία αποκλειστικά σύντομα να δημοσιευθούν.

9. Σχετικά πληροφορίες συναντάμε στη σειρά των «δοκίμοιων παραρηγοτήσεων» στον Τύπο της εποχής και στους φακέλους του Σχ. Πόλεως της Οθωμικής Περιοδού στο ΓΑΚ.

10. Στο χάρτη της Αθήνας του Chenavard του 1843 τα Ιερέα είναι ταχυδαίματα με την υποσημείωση «Palais de la Duchesse de Plaisance».

11. Adolph Roser, Βασιλικός γιαντρός του Όδωνα. Η δοκίμηση του παραχώρησε για ορισμένα χρόνια, όπως συνήθει, κατοικία κοντά στα Ιερέα. Το 1851 η δοκίμηση άρχισε με σφάλμα, πράγμα που έγινε στο Παρίσι, το οποίο στον Roser, Τάξη Αθήνα, Μία ώρα μετά της δοκίμησης της Πλακεντίας, Αθήνα, τεύχ. 4, 1879, σσ. 6-8.

12. Κίατα Μίληρ, Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ου αι., Αθήνα 1966, σσ. 120-28. Διατυγχάνει και εδώ ο κ. Μίληρ δεν τεκμηριώνει τις πληροφορίες που είναι διανυ αναφέρεται σε ανόκητους πηγές. Πιθανότατα διότι η φύλη του με τους Δ. Καμπούρογλου και Γ. Βλαχουδάκη του επέτρεπε να έχει άμεσες πληροφορίες σε ιδιωτικά αρχεία και πληροφορίες μισυριών κώδικας και σε μη τυπογραφικές μετρήσεις του ΓΑΚ. Μπορούμε όμως να μη βεβαιωθούμε ότι τα περιγράφοι από τα στοιχεία που αναφέρει για τους

Κλεάνθη και Schaubert και για τα πρώτα σχέδια των Αθηνών, μετά από προσωπική μου έρευνα στο ΓΑΚ, έχουν τεκμηριωθεί.

13. Κίατα Καλοκοστό, Το πρώτο πανεπιστήμιο της Αθήνας ή το σπίτι του Σταμάτιου Κλεάνθη, Δελμάρα-Πρώτο, Έλληνες Τεχνικοί Εργαστήριον, ΤΕΕ, Αθήνα, σσ. 267-280.

14. Τις πληροφορίες μου έδωσε η κ. Α. Κρίστενσεν-Παπανικολάου σε σχετική ερώτησή μου.

15. Δ.Γ.ρ. Καμπούρογλου, ορ. cit.

16. Κίατα Μίληρ, Σταμάτιος Κλεάνθη, Αθήναι 1909, σσ. 274-277.

17. Παύλου Βακά, Ο αρχιτέκτονας του σχεδίου των Αθηνών Σταμάτιος Κλεάνθη (1802-1862). Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος 1931, σσ. 77-90.

18. Olga Fountoulaki, Stamatios Kleanthes 1802-1862, Dissertation 1979.

19. Δημ. Σκουζέ, «Η Μαζονέτι της Πεντέλης», Τα Αθηναϊκά, τεύχ. 38, Χριστούγεννα 1967, σσ. 1-3.

20. Η Ida Haugsted συζητά στο άρθρο της την Ελένη Καρδέλα Σκουζέ με την κόρη της Ελίζα Σκουζέ, αναφέρει δε λανθασμένα ότι η Μαισониε την κληρονόμησε η Ελένη Καρδέλα. Στην πραγματικότητα η δοκίμηση άφησε στο αδιόριστο η μητέρα της περιουσία στα εδελφεία της απ' τη μητέρα της στην Αμερική και την άλλη μητέρα στα δύο εδελφεία της από τη μητέρα του πατέρα δόκιμο της Βολυμ Κίλερον και στους απογόνους του κόμη Λαρό. Οι κληρονόμοι της Αμερικής άδρασαν στην Ελένη Σκουζέ τη Μαισониε και τον χώρο με τον τόφο της δοκίμησης, αναθέτοντάς της τη φροντίδα της επιμελείας της, ενώ ο Γεώργιος Σκουζέσ αγόρασε το υπόλοιπο μέρους της κληρονομιάς του. Το δεύτερο μέρους το αγόρασε η Ελληνική Κυβέρνηση. Με τη διαθήκη της η δοκίμηση άφησε στην Ελένη Σκουζέ το πορτρέτο της, έργο του Letebne, και ορισμένα προσωπικά της έπιπλα. Σύμφωνα δε πάλι με την επιθυμία της δόκιμησης και σ' ανάκληση της χωμικής κόρης της Ελίζας, τόσο η κόρη όσο και η εγγονή της Ελένης Σκουζέ ήθραν το όνομα Ελίζα.

Βλέπε Δημ. Σκουζέ, ορ. cit., και Μιχαήλς Αβερμύθ, Η δοκίμηση της Πλακεντίας, Αθήναι 1976, κειθ. 30. Η κόρη της Ελίζας, Αθηνά Καρατζά, κόρη του Μεγάλου Αγαθολογού της Χαλκίδας Πύλης Πρίγκιπα Ιωάννου Καρατζά (1770-1809), το 1832, ο Κλεάνθησ αντίπεσε συγγενικός δεσμούς με τους στρατηγούς Γεώργιο και Πρίγγ. Δημήτριο Καρατζά, αδελφούς της γυναίκας του, και τους Γεώργιο Αργυρούπολο, Κωνσταντίνο Βλαχουδάκη και Μιχ. Σούτσο, που παντρεύτηκαν αντίστοιχα της εδελφές της

γυναίκας του, κόρες του ημεμίονα της Βλαχίας πρίγκιπα Ιωάννη Καρατζά (1746-1844), Ραζού, Σμαρδάρα και Ρυζιάνη, επομένως, πολύ πιθανόν και πρέπει να διερευνηθεί κατά πόσον ο Κλεάνθησ είναι ο αρχιτέκτονας των γνωστών κατοικών Βλαχουδάκη στην Πλάκα και του Καρατζά και του Αργυρούπολου στην 1η, Κοιμυνούδοιου.

21a. Μαρίας Καρατζά, Ο παλιός καθεδρικός, Αθήνα, σ. 206.

22. Σήμερα ανήκει στον Δημ. Χορν.

23. Γενικό σχέδιο Βιβλιοθήκη, Αθήνα. Αρχείο Σκουζέ-Γριπάρδ MS322.

24. Π. Βακά, ορ. cit., ΓΑΚ Υπουργ. Θρησ. Σχολ., 15 Ιουν. 1930.

25. ΓΑΚ, Καπόδ. Αρχ. Υπουργ. Θρ., σ. 39.

26. Αρχείο Α' Γυμν. Αργυρού, Βιβλίο 5, αλληλογραφία 1832-1842.

27. Κ. Μίληρ, Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 1957, σσ. 54-57.

28. Οι πληροφορίες αυτές βρίσκονται συνημμένες στο σχέδιο στη Γενού. Βιβλιοθήκη. 29. Στο δωδεκάτο συμβόλαιο της οικίας Roser αναφέρεται «η οικία μετά της Στοάς και των παραπημάτων της». Στη γνηστή φωτογραφία όμως της οικίας Roser, που δημοσιεύει ο Καμπούρογλου, η οικία είναι τριώροφη, χωρίς στοά. Η φωτογραφία έχει ληφθεί το 1927 κατά τη διάρκεια της καταπόνησης της άνω αποκατεία βέβαια, από το 1942-43, που κτίστηκε, μέχρι το 1927 το κτίριο να είχε υποστεί προσθήκες (τρίτο όροφο) και μετατροπές.

30. Οφθαλματρείου Χ. Χάνου-Καυταντζόγλου, Μητροπόλη Χ. Χάνου-Ζήγος-Μπουλιανέζ. Άγιος Διοσκουδός, Καθολικός Κλήριος-Καυταντζόγλου κ. Δ.

31. Αθήνα 1819-1853. Έργα Δανών καλλιτεχνών, Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, σ. 18.

32. Δ. Καμπούρογλου, Αι Παλαιά Απολαληρισμένα χάρτη ανακατασκευών των αρχαίων Αθηνών, Παράρτημα Αρχ. Δελτίου 1929, σ. 3.

33. Μ. Καρδωμίση-Αδάμη, Τα πρώτα δημοτικά της Αθήνας, Αρχαιολογία, Αθήνα, 25. Δεκ. 1967, σ. 40.

34. Τάξη Αθήνα, Φωνή κλά, Αθηναϊκά, τεύχ. 46, Αθήνα 1970, σσ. 33-35. Ζ. Κουδανίτη, Αθήνα, τόμος Α', 1985, σσ. 270-72.

35. Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Το Πολυτεχνείο Σχολείων, Περίοδος 1836-1843, και οι οικίες Γεωργίου και Κωνσταντίνου Βλαχουδάκη, Χρονικό Αθηναϊκής, τόμος 25-26/1986-87, σ. 332, υποσημ. 9, 10.

αρχαιολογικά

Σώζεται κτήριο

Το κτήριο του Χρηματιστηρίου Αθηνών χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, γιατί αποτελεί αξιόλογο δείγμα αρχιτεκτονικής της εποχής του Μεσοπαιού. Το κτήριο βρίσκεται στην οδό Σοφοκλέους 10. Έτσι, με τη διατήρηση του παλιού αυτού κτίσματος, ο στενός δρόμος που το φιλοξενεί, εκτός από το «χρώμα» του, θα κρατήσει και κάποιο φως, που το μάλλον περιορισμένο ύψος του Χρηματιστηρίου επιτρέπει να περνά στην αθηναϊκή οδό.

Ανασκαφές στην Οισύμη

Φέτος, οι αρχαιολογικές ανασκαφές

που διενεργήθηκαν στην αρχαία μακεδονική πόλη Οισύμη (Αισύμη) αποκάλυψαν τα τείχη της πόλης αυτής καθώς και υπολείμματα ναού. Προβλέπεται πως οι ανασκαφικές έρευνα θα επεκταθεί και στη γύρω περιοχή, που περιλαμβάνει βυζαντινό φρούριο, το ονομαζόμενο Ανακτορούπολη.

Προϊστορική Κρήτη

Στη νοτιο-κεντρική Κρήτη, ο προϊστορικός οικισμός της Τρυπητής (2.500-2.000 π.Χ.) συνεχίζει να δίνει σηματικά στοιχεία για τη γνώση του πολιτισμού της εποχής εκείνης. Η φετινή ανασκαφική περίοδος υπήρξε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Συνεχίστηκε η αποκαλυψη μαμα-

τίων, που συνοικία έξερπνοί να 40.

Και άλλη κακοποίηση του Ν. Ευβοϊκού

Όπως έγινε γνωστό, φαρμακευτική εταιρία ζήτη να ιδρύσει εγκαταστάσεις στη θέση «Γλύφα», στα περίχωρα της Χαλκίδας, πολύ κοντά στην εκεί μοναδική μικρή λίμνη - σηματικό υδροβόριο για την περιοχή - και κυρίως σε άμεση γειτνίαση με τη σηματική προϊστορική εγκατάσταση που έχει επισημασθεί στον ίδιο χώρο. Εξαιρετική σημασία έχουν για τη μελέτη της προϊστορίας αυτές οι προϊστορικές εγκαταστάσεις σ' ένα χώρο που ορίζεται από